महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

संस्कृतभाषायां वाचोयुक्तिः - काचित् वैयाकरणदृष्टिः

(Idioms in Sanskrit - A Grammatical Perspective)

डा. गोपीकृष्णन् रघुः*

भूमिका

इह खलु जगति जेगीयमानासु भाषासु विवक्षितार्थप्रकाशनाय विभिन्नपदगुम्फनरीतिः, वक्रताभूषिताः प्रकारविशेषाः समाश्रीयन्ते। सर्वास्वपि भाषासु कानिचित् पदानि केचित् पदबन्धाश्च आपाततः प्रतीयमानात् अर्थात् भिन्नम् अर्थ बोधयन्ति । एते च आङ्ग्लभाषायाम् 'ईडियम्' (Idiom) इति, हिन्दीभाषायां मुँहावर' इति च अभिधीयन्ते। 'ईडियम्' इत्यस्य अर्थः आङ्ग्लभाषायाम् Oxford Dictionary इत्यभिधे शब्दार्थकोशे' A form of expression peculiar to a language इति दर्शितः। 'Idiom is a group of words making a peculiar expression which is an important part in all language'.

विचारसङ्गतिः

ईदृशाः प्रयोगाः वस्तुतः बहवो बभूवुः संस्कृतभाषायामपि। शिष्टप्रयुक्ताः अपि एते भवन्ति, यतः एतेषां व्युत्पादनं पाणिनिशास्त्रे अवलोक्यते। संस्कृतविपश्चिद्भिस्तु तेषां परामर्शाय सङ्ग्रहणाय वा प्रयासः अद्यावधि न कृतः। आङ्ग्लभाषादिषु तु व्याकरणाङ्गत्वेनैव ते अधीयन्ते। संस्कृतव्याकरणशास्त्रे तु यद्यपि एतेषां व्युत्पादने अस्त्येव प्रयासः, तथापि पृथग्वर्गीकरणे प्रयत्नः न कृतः, साधुत्वान्वाख्यानाय प्रवृत्तानाम् आचार्याणां तादृशशब्दविशेषवर्गीकरणेन साध्यप्रयोजनस्य अदर्शनात्। तद्वर्गीकरणेन साधुत्वान्वाख्यानाय किमपि नास्ति प्रयोजनम्।

* सहायकाचार्यः, संस्कृत-दर्शनविभागः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्था, बेलूरमठः, हाऊडा।

आलङ्कारिकैः तु काव्ये चमत्काराधायकत्वात् एतेषां परामर्शः कर्तव्यः आसीत्। सूक्ष्मदर्शिभिः एतैः अयं प्रकारः शब्दविशेषस्य न दृष्टः इति न शक्यते अभिधातुम्। किन्तु –

पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा।
प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च।।

इति वदद्भिः रसगङ्गाधरकरैः उक्तलक्षणायां प्रौढौ अस्य अन्तर्भावः कृतः इति लक्ष्यते।

वक्रोक्तिकारेण कुन्तकेन तु स्फुटं वाग्विशेषस्यास्य चमत्कारजनकता दृष्टा इति अवसीयते। स हि स्वग्रन्थस्य प्रथमोन्मेषे- 'पदपूर्वार्धवक्रतायाः उपचारवक्रत्वं नाम प्रकारान्तरं विद्यते' इत्यधिधाय 'हस्तावचेयं यशः' इति उदाजहार। विस्तरस्तु तेनापि न दर्शितः इति अन्यदेतत्। अतोऽत्र मया कश्चन प्रयासः क्रियते तद्दिशि। तत्रादौ तल्लक्षणं निरूप्यते ततश्च तत्स्वरूपं किञ्चित्प्रदर्श्यते।

संज्ञाविचारः

'ईडियम्' इत्यस्य संस्कृते किं नामधेयं स्यादिति प्रश्ने प्राचीनास्तु मौनं भजन्ते। व्याकरणशास्त्रे तु शब्दशास्त्रीयप्रयोजनाभावात् न कापि संज्ञा कृता। आलङ्कारिकैः तु प्रौढिनामके गुणे पदवक्रतायां वा कथञ्चित् प्रवेशनात् अस्य विशेषतः प्रदिपादने यत्नः न कृतः। शास्त्रान्तराणामयं न विषयः इत्यतः नात्र प्रयासः दृश्यते। वस्तुतस्तु आधुनिकभाषाशास्त्रस्य अयं विषयः इति नूतनतया नामकरणस्य प्रयत्नः कृतः विद्वद्भिः। आधुनिकसंस्कृतपण्डितेषु प्रसिद्धाः पुल्लेलरामचन्द्रुडुमहोदयेन वचोविच्छित्तिः इति नाम्ना व्यवहारः कृतः दृश्यते। पण्डितप्रकाण्डैः रङ्गनाथशर्मवर्यैः तु वाचोयुक्तिः इति नाम्ना व्यवहारः कृतः दृश्यते।

मम तु एवं प्रतिभाति – 'वाचोयुक्तिः' इति युक्तं नामधेयम् इति। वाचो युक्तिः इति विग्रहः। समासे- 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठयाः अलुक्। युक्तिः, योगः, प्रयोगः इति अनर्थान्तरम्। प्रचीनेषु ग्रन्थेषु शब्दस्यास्य प्रयोगः बहुधा दृश्यते। यद्यपि प्राचीनैः 'ईडियम्' इत्यर्थे अयं शब्दः न प्रयुक्तः, तथापि तथा संज्ञाकरणे न किञ्चित् बाधकम्। तैरपि शब्दोऽयं शब्दविन्यासवैशिष्ट्यपरकतया एव प्रयुक्तः वर्तते। यथा महाभाष्ये का तर्हि इयं वाचोयुक्तिः इत्यसकृत् प्रयुङ्क्ते। समर्थश्च अयं शब्दः विवक्षितार्थबोधने, श्रवणहितश्च, संक्षिप्तश्च। उपर्युक्तवार्तिकेन साध्यमानौ दिशोदण्ड-पश्यतोहरशब्दौ च अर्थविशेषबोधकौ, न तु यौगिकार्थमात्रपरौ इत्यपि अवधेयम्। तावदेव न, वचोविच्छित्तिशब्दस्य अर्थः तु शब्दसौन्दर्यमिति। अतोऽनेन शब्देन न केवलं वाचोयुक्तयः किन्तु ततोधिकमपि बोद्ध्यते इत्यतः व्यापकः सः शब्दः।

लक्षणम्

अथ अस्याः वाचोयुक्तेः किं लक्षणम् ? वाचोयुक्तिः नाम लक्षणया व्यञ्जनया वा विलक्षणार्थप्रतिपादकतया रूढः शब्दविशेषः पदकदम्बो वा इति सामान्यं लक्षणं वक्तुं शक्नुमः। अर्थगतं वैलक्षण्यं, शब्दगतं वैशिष्ट्यं च सहृदयसंवेद्यमिति न क्वचित् अतिप्रसक्तिः। संक्षेपतः निर्देक्ष्यमाणः अयम् आकृतिगणो बोध्यः। शब्दानां विषये वाचकाः, लाक्षणिकाः, व्यञ्जकाश्च इत्यादिभेदानां प्रतिपादनं, विवेचनं च आङ्ग्लभाषायां न कृतम्। अथापि लाक्षणिकानां शब्दानाम् अतीवाधिकतया प्रयोगः तस्यां भाषायां दृश्यते येन भाषायां महत्सौन्दर्यं भावाविष्करणे च पाटवं संपाद्यते। Grass root level, bottle neck, tantalizing, in spite of, make it, make up, lose heart इत्यादयः सहस्रशः लाक्षणिकप्रयोगाः क्रियन्ते तस्यां भाषायाम्। इमे सर्वे प्रयोगाः वाचोयुक्तिपदभाजाः भवन्ति। अतोऽत्र उक्तं लक्षणं तेष्वप्यन्वेति इति न काप्यनुपपत्तिः।

अत्र शङ्का समुत्पद्यते - यदि लक्षणया व्यञ्जनया वा अर्थबोधकत्वं तर्हि लाक्षणिकात् शब्दात् व्यञ्जकाच्छब्दाच्च को भेदः इति। उच्यते- लाक्षणिकः शब्दः व्यञ्जकः शब्दः च

प्रकरणमनुसृत्य क्वचित् प्रधानं क्वचिदप्रधानञ्चार्थं बोधयतः। अयं तु न तथा। सर्वदैव स्वाभिव्यञ्जकमेवार्थं बोधयति न तु मुख्यमर्थम्। यथा- गङ्गायां घोषः इत्यत्र तीरार्थं बोधयन् गङ्गाशब्दः गङ्गायां स्नातीत्यादौ मुख्यं प्रवाहरूपमर्थं बोधयति। किन्तु वाचोयुक्तयः न कदाचिदपि स्वमुख्यमर्थं बोधयति। यथा- देवानांप्रियः इति शब्दः सर्वदैव अयोग्यपुरुषमेव बोधयति, न देवानां प्रियं पुरुषम्। यदि पृच्छ्यते निरूढलक्षणा अपि एवमेवार्थं बोधयतीति ततोऽस्य को भेदः इति तर्हि निरूढलक्षणायां स्वार्थपरित्यागः प्रायः भवति, यथा कुशलः इत्यत्र कुशलवनार्थस्य न कदाचिदपि भानं भवति, किन्तु दक्षः इत्यर्थस्यैव। एषु मुख्यार्थस्यापि भानं भवति येन कश्चन विशिष्टः चमत्कारः जायते। यथा पूर्वोक्ते उदाहरणे देवानामेवायं प्रियः न तु मनुष्याणामित्यर्थस्य भानात् चमत्कारः कश्चन भवति। एवं चमत्कारजनकतया अर्थबोधकत्वमेव वाचोयुक्तीनां वैशिष्ट्यम्।

स्वरूपम्

इदानीं पाणिनीये व्युत्पादितानां वाचोयुक्तीनां स्वरूपं किञ्चिन्निरूप्यते। समासेषु प्रायः बह्व्यः वाचोयुक्तयः पणिनिना व्युत्पादिताः वर्तन्ते। तेषु मुख्यतया सूत्रद्वयं वर्तते- पात्रेसमितादयश्च, मयूरव्यंसकादयश्च इति। तानि चात्र किञ्चित् प्रदर्श्यन्ते-

१) पात्रेसमितः इति शब्दः 'पात्रेसमितादयश्च' इति पाणिनिसूत्रेण व्युत्पादितः। भोजनसमये एव सन्निहितः, न तु कार्ये इति तदर्थः सिद्धान्तकौमुद्यां निरूपितः। वाच्यमर्यादया अलभ्यः अयमर्थः लक्ष्यः, व्यङ्ग्यः वा, समुदायशक्तिः एव वा। अन्ये च तद्गणे पठिताः - पात्रेबहुलः - यस्य भोजनं बहु, कार्यम् अल्पम्। उदुम्बरक्रिमिः - अत्यल्पज्ञः, एवं कूपमण्डूकः नगरकाकः धृष्टः। गेहेशूरः - वचनशूरः, उत्तरकुमारः इव। एवं मातरिपुरुषः, गेहेनर्दी च। गर्भेतृप्तः - आजन्मदरिद्रः। कर्णेटिरिटिरा पुनः पुनः जल्पनेन उदेगजननम्। एवं कर्णेचुरुचुरा। आखनिकबकः समयान्येषी धूर्तः आखनिको जलस्रोतः।

२) अश्नीतपिबता-खादतमोदताप्रभृतयः मयूरव्यंसकादिषु पठ्यन्ते तत्र केषाञ्चिदर्थः प्रसिद्धः इतरेषामर्थो न ज्ञायते। विदुषाम् उपेक्षा तत्र हेतुः। उपेक्षया एव संस्कृतभाण्डागारे विद्यमानाः बहवः शब्दाः लुप्ताः। अन्ये च अज्ञेयार्थकाः जाताः इति शोचनीया स्थितिः।

एतदतिरिक्ततया अपि केचन शब्दा विशिष्टसूत्रैः समासेषु निष्पादिताः। यथा -

१) काकपेया नदी - अल्पजला नदी। श्रोत्रपेया सूक्तिः, हस्तग्राह्या कौमुदी। 'कृत्यैः अधिकार्थवचने' इति समासः।

२) खट्वारूढः- जाल्मः, धूर्तः। 'खट्वा क्षेपे' इति सूत्रेण समासः।

३) तीर्थध्वाङक्षः- यथैव हि तीर्थ ध्वाङक्षश्चिरं स्थातारो न भवन्ति, तद्वदन्योऽपि यः कार्यं प्रत्यनवस्थितः स 'तीर्थध्वाङक्षः' इत्युच्यते। ध्वाङ्क्षेण क्षेपे इति सूत्रेण समासः।

४) अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्। चापलम्, अनवस्थितत्वं तवैततित्यर्थः। क्षेपे इति सूत्रेण समासः। एवम् उदकेविशीर्णम्, प्रवाहेमूत्रितम्, भस्मनिहुतम् इत्यादः। निष्फलं यत् क्रियते तदेवम् उच्यते।

५) देवानांप्रिय इति च मूर्खे इति वार्तिकेन मूर्खार्थे अयं शब्दः निष्पादितः।

६) अहिनकुलम्, गोव्याघ्रम्, काकोलूकम् इत्यादौ यद्यपि द्वन्द्वः एकवद्भावश्च येषां च विरोधः शाश्वतीकःइत्यनेन विहितः, तथापि 'तयोः अहिनकुलम्' 'कर्णार्जुनयोः गोव्याघ्रम्', 'राजकीयपक्षद्वयस्य दैवासुरम्' इत्यादिलाक्षणिकप्रयोगेषु चमत्कारविशेषान् जनयन्तः एते शब्दाः वाचोयुक्तिपदाभिधेयाः भवन्ति। अन्योन्यवैरः शब्दार्थः।

एवं बहवः शब्दाः इतोऽपि वर्तन्ते दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।

समासातिरिक्तवृत्तिष्वपि एते शब्दाः दृश्यन्ते। तेषामुदहरणानि -

१) कृत्प्रत्ययनिष्पन्नाः - तुन्दपरिमृजः - अलसः। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः इति कप्रत्ययेन निष्पन्नः। पण्डितंमन्यः- मूर्खः, आत्ममाने खश्च इति खशप्रत्ययेन निष्पन्नः। तिर्यक्कृत्य गतः, तिर्यक्कृत्वा गतः, तिर्यक्कारं गतः। समाप्य गतः इत्यर्थः। 'तिर्यव्यपवर्गे' इति क्त्वाणमुलौ। 'तिर्यक्करोति' इत्यस्य समापयति इत्यर्थः।

२) तद्धितवृत्त्या निष्पन्नानि यथा- काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम् आकस्मिकप्राप्तम्। श्वेतकाकीयम् - अनुतम्। 'समासाच्च तद्विषयात्' इति छः। समयाकरोति - कालं यापयति। 'समयाच्च यापनायाम्' इति डाच्।

वृत्त्यतिरिक्ततया अपि वाचोयुक्तयः दृश्यन्ते। तेषामुदाहरणानि यथा -

आगमयस्व तावत् - मा त्वरिष्ठाः इत्यर्थः। 'आगमेः क्षमायाम्' इति वार्तिकात् आत्मनेपदम्। आगमयते - न त्वरयते।

संक्रीडते, परिक्रीडते - निश्शब्द क्रीडति इत्यर्थः। निःशब्दं चक्रं परिवर्तते इत्यर्थः अपि।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते - आशयं प्रकाशयति।

दास्या संप्रयच्छते कामुकः- दासीम् उपभोक्तुं तस्यै धनादिकं ददाति इत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे चेत् इदम्। एवं भृत्यः अधिकारिणा सम्प्रयच्छते, चोरः आरक्षिणा सम्प्रयच्छते इत्यादि। उत्कोचं ददाति इत्यर्थः। एषु आत्मनेपदिप्रयोगात् अर्थभेदः संवृत्तः।

'एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे - ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च।' एवम् 'एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यच्वे। प्रहासे पुरुषव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च। तथा एष गच्छामि, एष आगच्छामि' इत्यादिष्वपि पुरुषभेदात् त्वरा गम्यते।

एवं परिशीलयामः चेत् एतादृशप्रयोगाः शास्त्रव्युत्पादिताः एव बहवः सन्ति। प्रयोगपरिशीलनेन तु ततोऽधिकं सिद्ध्यति। यथा कूपमण्डूकादयः शब्दाः स्वतः निष्पन्नाः भाषान्तरेष्वपि लब्धप्रचाराः संस्कृतमूलकाः एव।

वैशिष्ट्यम्

इदानिमत्र अन्यभाषायाः एषां वैशिष्ट्यं किञ्चिदालेच्यते - संस्कृतभाषास्थाः वाचोयुक्तयः प्रायशः वृत्तिनिबद्धाः वर्तन्ते। कृत्तद्धितसामासैकशेषसनाद्यन्ताः पञ्चवृत्तयः केवलं संस्कृतभाषायामेवोपलभ्यन्ते। भाषायामस्यां षष्ठीतत्पुरुषसप्तमीतत्पुरुषादिनामभिः ये व्यवह्रियन्ते समासाः तत्सदृशाः केचित् समासाभासाः आङ्ग्लभाषादिषु विरलतया दृश्यन्ते, तथापि अन्येषां समासानां सर्वथा तत्र अभाव एव। तेनैव कश्चन विशेषः अत्र सिद्धः भवति। स च संस्कृते वाचोयुक्तिपदनां स्वाभाविकेऽपि अर्थे प्रयोगः सर्वदा भवितुमर्हति। वृत्तौ भेदे सम्पादिते तत्सिद्ध्यति। यथा - देवानांप्रियशब्दः मूर्खवाचकः, देवप्रियः इति शब्दः, देवानां प्रियः इति वाक्यं वा न तमर्थं बोधयति। अतः यदा अर्थभेदः कल्पनीयः वृत्तिभेदेन तत्सिद्ध्यति। ईदृशी कल्पना भाषान्तरेषु प्रायः न विद्यते। अस्मादेव कारणात् संस्कृतस्थानां वाचोयुक्तिनां प्रयोगे सूक्ष्मता अपि अपेक्षते।

प्रयोजनम्

वाचोयुक्तीनां किं प्रयोजनमिति प्रश्नस्य एवमुत्तरं बोद्ध्यम्। वाग्व्यवहारे च एतेषां प्रयोगात् कश्चन सहृदयसंवेद्यः चमत्कारः समुल्लसति इति तु अनुभवरूढमेतत्। इमे च वक्तॄणां कौशल्यम् आभिजात्यं च व्यञ्जयन्तः श्रोतॄणामपि बोधसौकर्यं सौकुमार्यञ्च वर्धयति। यथा - महाभाष्ये आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थं इति वचनेन अहङ्कारप्रयुक्तवचनमिदमिति सरसया रीत्या बोध्यते। पुनः वाचोयुक्तयः भाषायाः जीवत्स्वरूपं बोधयति। यतः इमे प्रयोगसिद्धाः अर्थाः भवन्ति न तु केवलं शास्त्रसिद्धाः व्युत्पादिताः। प्रयोगादेव एतेषां वैशिष्ट्यं बोध्यते। अतः एतेषामध्ययनेन भाषायाः तदानिन्तनसमाजस्य च स्वरूपं सम्यगवन्तुं शक्यते। तदर्थम् अवश्यमेव वाचोयुक्तीनां विशिष्टमध्ययनं कर्तव्यमेव।

सहायकग्रन्थाः

1) व्याकरणमहाभाष्यम् (प्रदीपोद्योतसमुल्लितम्) - सम्पा० शर्मा शिवदत्तः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, देहली, २०१४

2) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता) – भट्टोजिदीक्षितः, सम्पा० शर्मा परमेश्वरानन्दः, मोतिलाल बनारसीदास, वाराणसी, २०१०

3) रङ्गनाथलेखमञ्जूषा - शर्मा रङ्गनाथः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु, २०१६

4) संस्कृतवचोविच्छित्तिः प्रत्ययार्थवैचित्री च - रामचन्द्रुडु पुल्लेल, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, २००२

❑❑❑